

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІ-
ШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін
та фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія України та української культури»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Технічне обслуговування та ремонт повітряних суден і авіадвигунів**

**за темою «Історико-культурний розвиток українських земель у ко-
зацько-гетьманську добу (XVI-XVIII ст.)»**

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Методичною радою Кременчуцького
льотного коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.2023 р. № _1_

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.23 № 7

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 28.08.2023 р. № _1_

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, викладач-методист, доктор філософії Кірюхіна М.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім. М.Остроградського, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії економіки та управління Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, кандидат педагогічних наук, викладач вищої категорії, викладач-методист Носач І.В.

План лекції

1. Виникнення і розвиток українського козацтва.
2. Національно-визвольна війна українського народу XVII ст.
3. Доба Руїни. Ліквідація автономії українських земель у XVIII ст.
4. Розвиток української культури у другій пол. XVI-XVIII ст.

Література:

1. Основна:

- 1.1. Багацький В.В. Історія України: Підручник. Київ: «Алерга». 2010.
- 1.2. Бойко А.Д. Історія України: Підручник. Київ: «Академія». 2008.
- 1.3. Гісем О.В. Історія України: Підручник. Харків: «Ранок». 2010.
- 1.4. Литвин В.М. Історія України: Підручник. Київ: «Знання». 2006.
- 1.5. Нартов В.В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків: Книжковий клуб. 2006.
- 1.6. Рибалка І.К. Історія України: Підручник. Харків: «Основа». 2005.
- 1.7. Антонович Д. Українська культура. Київ: «Либідь», 2003.
- 1.8. Дещинський Л.Є., Терський С.В., Зінкевич Р.Д., Денісов Я.Я. Історія української та зарубіжної культури. Підручник. Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2008.
- 1.9. Черепанов С. Українська культура. Львів. «Світ», 2004.
- 1.10. Ярчись Н., Мельник В. Лекції з історії світової та вітчизняної культури. Львів: «Світ», 2005.
- 1.11. Гриценко Т.Б. Культурологія. Посібник. Видавництво Центр учбової літератури. 2021 р.
- 1.12. Сабадаш Ю.С., Нікольченко Ю.М., Дабло Л.Г. Курс лекцій. Видавництво: Ліра-К. 2021р.
- 1.13. Вербицька П. В., Хома І.Я. Історія української культури: європейський контекст. Видавництво Львівська політехніка. 2015р.

2. Додаткова:

- 2.1. Грушевський М. Історія України: Підручник. Київ: «Варта», 2003.
- 2.2. Ліщинський Л.Е. Історія України та її державності. Київ: «Каравела», 2006.

- 2.3. Світлична В.В. Історія України: Підручник. Київ: «Каравела», 2006.
- 2.4. Сливка Історія України: Підручник. Львів: «Світ», 2003.
- 2.5. Абрамович С. Світова та українська культура. Львів: «Світ», 2004.
- 2.5. Бокань В., Польовий Л. Історія української культури. Навчальний посібник. Київ. МАУП, 2001.

Текст лекції

1. Виникнення і розвиток українського козацтва.

Великою силою, яка боролася з польською шляхтою в Україні, було дніпровське козацтво. Термін «козак» (з тюрк. – вільна, озброєна людина) вперше згадується у 1240 р. у «Таємній історії монголів». Перші згадки про українське козацтво (черкасів) датовані кінцем XV ст., коли козаки згадувалися у дипломатичному листуванні між Московією, Польщею, Османською імперією, Кримським ханством, Валахією і Молдовою.

Козацтво як суспільно-історичне явище виникло у зв'язку з посиленням закріпачення селян та боротьбою народних мас проти феодалів і турецько-татарської агресії.

Від закріпачення козаки тікали далі у південні українські землі, де на островах Нижнього Дніпра виникла їх військова організація – Запорізька Січ.

Термін „Січ” походить від слова „засіка” – дерев'яне укріплення. Виникнення першої Січі перекази пов'язують з іменем Дмитра Вишневецького (Байди) і відносять до середини XVI ст. Січ втілила в собі основні риси суспільно-політичної організації „козацького устрою”. Ряд сучасних істориків визначає її як „українську козацьку республіку”. Основна причина для цього – демократичні принципи устрою Січі. Всі керівні посади – генеральна старшина (кошовий, суддя писар та ін.) – були виборними і займалися за рішенням загальної козацької Ради (кола), що скликала щорічно 1 січня. Рада ж усувала їх з посади, якщо вирішувала, що вони не виконують своїх обов'язків належним чином.

Щоб стати повноправним козаком, спочатку треба було служити три роки в старого козака за слугу й помічника, вивчитися орудувати зброєю й набрати справності у битвах.

Уже наприкінці XVI ст. Запорізька Січ мала чітку військову організацію. Усе козацтво поділялося на полки до 500 чоловік кожний, якими командували виборні полковники. Полки складалися з сотень на чолі із сотниками, кілька сотень утворювали курені, якими керували отамани. На чолі

всього війська козацького стояв виборний гетьман, який офіційно називався старшим (вперше титул гетьмана було офіційно визнано за Богданом Хмельницьким).

Безпосередньо Січчю відав кошовий отаман. Канцелярію Січі вів писар. Роль помічників гетьмана у військових справах виконували осавули. Обозний відав артилерією, суддя — судовими справами. Військовими клейнодами (знаками) були корогви (прапори) і бунчук (довге древко, на кінці якого насаджували мідну або позолочену кулю, з якої звисав Жмут волосся подібно до кінського хвоста). Ознакою влади старшого (гетьмана) була булава.

У численних походах і боях українське козацтво виробило самобутнє військове мистецтво, виявляло високу воєнну вмілість як на суші, так і на воді. Козаки були озброєні самопалами або рушницями, пістолями, шаблями, списами, застосовували луки й стріли, добре стріляли з гармат.

По Дніпру і морю плавали на човнах, які називалися чайками або байдаками, і вміщали 50—70 чол. кожний. Влучні стрільці, запорожці також прекрасно володіли шаблями, літали, як вихор, на конях і вміли майстерно вести як наступальні, так і оборонні бої. В разі потреби вони швидко будували шанці, а коли для цього не було умов, то перекидали вози голоблями наперед, зв'язували їх ланцюгами і вели бій табором. Як писав французький дослідник Боплан, сотня козаків у таборі не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар. Козаки безмежно любили свою вітчизну і зраду її вважали найтяжчим злочином. Для завоювання волі, визволення своєї землі від іноземних загарбників вони готові були жертвувати навіть власним життям.

У час воєнних походів козаки дотримувалися суворої дисципліни, беззастережно підкорялися наказам старшин, їли часто лише сухарі та соломаху (вариво з борошна або пшона). Козаки, говорив Боплан, у час походу завжди тверезі, і якщо буде помічено п'яного, то отаман негайно наказує викинути його за борт (на морі). Безмірна хоробрість, безстрашна мужність і героїзм, глибокий патріотизм запорізьких козаків викликали повагу і подив усього світу.

Козаки були грізними ворогами польських магнатів і шляхтичів. Перша війна січового козацтва з Польщею почалася під час гетьманства К.Косинського 1591-1593 рр. Повстанці були погано озброєні, тому зазнали поразки 1593 р. у бою під містом П'яткою на Волині.

На Брацлавщині селянсько-козацьке повстання очолив Северин Наливайко (родом з Гусятина на Поділлі, вихованець Острозької академії). 1594-1595 рр. він рушив на Молдавію, а потім на Галичину, Волинь і Білорусію. Вирішальна битва сталася під Лубнами 1596 р., де повстанці майже всі заги-

нули. Наливайко разом з частиною козаків потрапив у полон і був засуджений 1597 р. поляками на люту смерть.

1629-1630 рр. спалахнуло повстання під проводом гетьмана Т.Федоровича (Трясила). Нереєстрові козаки у боях під Корсунем і Переяславцем розбили Польське військо на чолі з гетьманом С. Конєцьпольським. Пізніше козацька верхівка підписала угоду з Конєцьпольським, а Федорович, боячись зради, з групою козаків пішов на Запоріжжя.

1637 р. виступили нереєстрові козаки під керівництвом Павлюка (Павло Бут). Після взяття Корсуня він звернувся з універсалом до українського народу. Повстання набрало великого розмаху і поширилося на Лівобережжя. Зазнавши поразки під Кумейками (1637 р.) та під Боровицею (біля Черкас), Павлюк і його помічники потрапили в полон і були поляками страчені 1638 р. у Варшаві.

Нові обмеження прав козацтва стали причиною повстання козаків під проводом Якова Остряниці у 1638 році. Справа у тому, що польський сейм затвердив закон про “орденацію війська запорізького реєстрового”, який ліквідував виборність козацької старшини. Повстанці зазнали поразки під Жовніном. Я. Остряниця з частиною козаків відступив на Слобожанщину, де козаки стали на службу до російського уряду.

Козацтво відіграло особливу роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Воно захищало південні кордони країни від спустошливих нападів загарбників. Козаки часто вирушали у військові походи в турецькі володіння. На той час Туреччина загарбала всю нижню течію Дніпра, Крим і Причорноморські степи.

У походах на Туреччину і на Крим найбільше прославився гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (родом із Самбірського повіту в Галичині, вихованець Острозької академії). Під його керівництвом відбулися походи на Очаків і Перекоп 1607 р., Синоп і Кафу 1616 р. Завдяки полководницькому таланту Сагайдачного козаки перемогли багато чисельне турецьке військо під Хотином 1621 р., де гетьман був поранений і помер весною 1622 року.

Сагайдачний перетворив запорізьке військо у дисципліновані національно свідомі збройні сили України.

Сагайдачний був не тільки талановитий полководець, а разом з тим і визначний державний діяч. Так, в умовах, коли після 1596 року в результаті Брестської унії руська православна церква в Україні та й усе українське суспільство розкололося на два ворожих табори, коли значна частина ієрархів православної церкви в Україні та Білорусії перейшли в уніатство, гетьман Сагайдачний з запорожцями став на захист православ'я в Україні.

В 1620 році, завдяки зусиллям гетьмана Петра Сагайдачного, Київська

митрополія і вся православна єпархія в Україні були поновлені Ієрусалимським патріархом Теофаном, який висвятив на митрополита Й.Борецького і п'ять єпископів на кафедри в Полоцьку, Луцьку, Володимирі, Перемишлі та Холмі.

Розуміючи значення просвітництва, П.Сагайдачний багато зусиль доклав для розвитку науки, літератури та мистецтва. Маючи під своєю рукою Київ, що був на той час політичним центром України, надав дійову допомогу гурткові освічених, прогресивних діячів при Києво-Печерському монастирі.

З цим гуртком пов'язане засноване в 1615 році Богоявленське братство, до якого вписалося багато різного народу: духовенство з печерського гуртка, міщанство, українська шляхта. Вписався до нього в 1616 році і гетьман П.Сагайдачний з «усім Військом Запорозьким» (20 тисяч козаків), прийнявши братство під свою протекцію. Він постійно дбав про розвиток освіти як ктитора (опікун) Братського монастиря і школи при ньому, майже всі свої кошти заповів школам Києва, Львова та Луцька.

2. Національно-визвольна війна українського народу XVII ст.

У 1648 р. український народ повстав проти польсько-шляхетського поневолення, за свою свободу і незалежність. Розпочалася народна революція, яка поклала початок новому періоду української історії, періоду творення української козацької демократичної держави.

Народна революція охопила майже всі верстви українського суспільства, але головною і вирішальною силою було селянство. Запорізькі козаки, що злилися з селянами в єдину народну армію, стали її найкраще озброєною і організованою частиною. Разом з повстанцями виступала козацька старшина, частина української шляхти, духовенство.

Очолив боротьбу українського народу видатний державний діяч і полководець Богдан Зіновій Хмельницький. На початку 40-х років XVII ст. навколо Хмельницького починають гуртуватися прихильники рішучої збройної боротьби за національне визволення, за що польська влада переслідує його, а згодом заарештовує. У кінці 1647 року з групою сподвижників він тікає на Запоріжжя і організовує повстання.

У січні 1648 р. повстанці під проводом Богдана Хмельницького розгромили польський гарнізон і обрали його гетьманом війська Запорізького. Польський уряд вирішив негайно придушити повстання і не допустити поширення на інші райони. Коронний гетьман Потоцький відправив на Запоріжжя великий військовий загін. Хмельницький із загонами повстанців вирушив назустріч ворогові.

Народна армія здобула перші перемоги на Жовтих Водах і під Корсу-

нем (16 і 26 травня 1648 р.). Цьому передували й дипломатичні перемоги Хмельницького. Він уклав мир з татарами, забезпечив тил від несподіваних нападів і заручився їхньою допомогою.

Перемоги українських повстанців завдали великого удару самому польсько-шляхетському режиму. Козакам дісталася велика здобич: гармати, гроші та усяке інше добро. В полон потрапили гетьмани польського війська Потоцький і Калиновський з усім штабом шляхетської старшини. Це створило сприятливі умови для розгортання народної революції по всій Україні.

Одночасно виступи народних мас приносили деякі труднощі Запорізькому війську. Траплялись недисципліновані загони, які вели війну на свій лад, були й ватажки, що не хотіли визнавати гетьманського керівництва. Виявивши організаційний хист, Хмельницький зумів з розрізненого війська створити регулярну армію. На вересень 1648 р. було сформовано 35 козачих полків, до яких входило 80 тисяч селян і козаків.

У цей час шляхетське військо готувалось до нових боїв з українським народом. Польський уряд просив допомоги навіть у московського царя. Дізнавшись про це, Хмельницький вирушив з новоорганізованою армією з Білої Церкви на Поділля. 23 вересня 1648 р. селянсько-козацькі війська одним ударом розбили польські полки під Пилявцями і з великої битви вийшли переможцями. Це підняло дух українців.

Після битви під Пилявцями Хмельницький з народним військом вирушив на Галичину. Трудове населення західного краю радо вітало українські війська, всіляко допомагало їм, вливалось у народну армію для боротьби з польською шляхтою. Повстанці підійшли до Львова і обложили місто.

Проте брак теплого одягу, продовольства, осіннє бездоріжжя, епідемія чуми, від якої помер Максим Кривоніс, змусили Хмельницького тимчасово припинити військові дії і зняти облогу Львова. Взявши викуп від польського гарнізону, гетьман із своєю армією повернувся назад.

Наприкінці грудня 1648 р. після великих воєнних успіхів народне військо на чолі з Богданом Хмельницьким вступило у стародавню столицю України Київ. Населення міста урочисто вітало повстанців як своїх визволителів.

Так закінчився перший рік народної революції. Він відзначився великими перемогами, зміцнив сили і дух українського народу. Було визволено від ворога частину земель України, на звільненій території знищено польсько-шляхетську владу і створено гетьманське управління. Почалось формування самостійної української державності. Україна порвала державно-правний зв'язок з Польщею, який було встановлено актом Люблінської унії 1569 р. Це була велика перемога народної революції 1648 р. Сучасники кажуть, що

патріарх Єрусалимський уже називав Хмельницького головою незалежної Української держави. Та й сам гетьман по-іншому став дивитися на народне повстання і його завдання. Він зрозумів, що добитися більшого реєстру і більших вільностей для козацького війська замало, треба боротися за весь український народ, за всю Україну, за її визволення, незалежність і самостійність.

Проте реалізація цих планів утруднювалась через зовнішню і внутрішню обстановку. Польський уряд і магнати вживали всіх зусиль щоб продовжити війну і знову заволодіти українськими землями. Союз з Кримом був ненадійним. Татари насторожено сприймали зростання могутності козацької держави і намагалися зупинити його. До того ж внутрішні сили України ще не були сконсолідовані: виникали суперечності між селянством, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою – з іншого.

У короткий термін і в екстремальних умовах бойових дій створена Богданом Хмельницьким козацька держава мала всі риси державності і характеризувалася високими демократичними принципами самоврядування. Козацька держава періоду Б. Хмельницького мала всі характерні для будь-якої держави ознаки: політичну владу, територію, політико-адміністративний устрій, право, суд і судочинство, фінансову систему та податки, соціальну структуру населення, власне військо, активну зовнішню політику.

Влітку 1649 р. знову розгорілася війна. Сам польський король Ян Казимир III очолив новий збройний похід в Україну. На боротьбу з ворогом виступила народно-визвольна армія на чолі з Б.Хмельницьким. У кінці червня 1649 р. вона оточила велику частину польсько-шляхетського війська під Збаражем і довгий час тримала її в облозі. Згодом, залишивши тут частину армії, гетьман з найкращими полками вирушив на Зборів, де на початку серпня 1649 р. відбулася вирішальна битва. Шляхетське військо зазнало цілковитої поразки. І тут польський канцлер Оссолінський підкупив татарського хана, що виступав союзником козаків. Хан категорично зажадав від Хмельницького припинити битву і почати переговори.

18 серпня 1649 р. було укладено Зборівський договір, за яким передбачалось встановлення козацького реєстру в 40 тис. чоловік, всі учасники повстання підлягали амністії, гетьманська влада поширювалась на три воєводства (Київське, Чернігівське і Брацлавське), на всі урядові посади могли претендувати особи тільки православної віри. Мала бути скасована унія, православний митрополит діставав місце в польському сенаті.

Проте Зборівська угода майже не давала ніякого полегшення селянам, козацькій та міській бідноті. І це викликало в Україні надзвичайне обурення. Всі відчували, що боротьба продовжиться.

Протягом 1650 – на початку 1651 рр. відбулось багато сутичок між козацькими і польськими загонами. Вирішальні бої розгорнулися у червні 1651 р. на Волині під Берестечком. Перші два дні битви були успішними для народної армії, але потім нова зрада кримського хана поставила українське військо в скрутне становище. Татари захопили в полон самого Хмельницького, коли він хотів зупинити їх втечу з поля бою, і в найвідповідальніший момент битви він не зміг стати на чолі свого війська.

В цих складних умовах командування прийняв Іван Богун, який вивів з оточення основні сили народної армії. Але втрати були величезні. Поразка під Берестечком була тяжким ударом для національно-визвольного руху.

Просування шляхетського війська вглиб України було зупинено лише величезним напруженням сил всього народу біля Білої Церкви. Проте сил для контрнаступу і дальшої боротьби у повстанців не вистачало, і це змусило Хмельницького заключити з поляками Білоцерківський договір (18 вересня 1651 р.). За цим договором козацька територія зменшувалась до одного воєводства, число реєстрового війська скорочувалось до 20 тис. чол., польській шляхті повертались її землі, обмежувались права гетьмана, ще більше закріпачувалось селянство.

Народ з обуренням відгукнувся на цю угоду. Сам Хмельницький розглядав договір як тимчасовий перепочинок для відновлення сил. І вже наступного 1652 р. почалась нова війна, в якій гетьман помстився за Берестецьку невдачу. В бою в долині Батіг (над Бугом) у травні 1652 р. українська армія оточила табір польського війська. Внаслідок навалного штурму в шляхетській армії почалась паніка. З оточення ніхто не врятувався.

Попри те становище України залишилось важким. Скрізь були руїни, спустошення, заподіяні тривалою війною.

Перед Хмельницьким та його радниками стояла дилема: або капітулювати перед Польщею і втратити надбання, завойовані важкою шестилітньою боротьбою, або ж знайти порятунок в союзі з Москвою, за який вже висловлювалася частина українського суспільства, духовенство після перемог 1648 р.

У 1653 р. Б.Хмельницький надіслав до царя послів з пропозицією союзу. 31 грудня 1653 р. Росія оголосила війну Польщі, і в той же день царське посольство прибуло в Україну, й у січні 1654 р. зустрілося з гетьманом, його полковниками та генеральним штабом Війська Запорозького в Переяславі, біля Києва. 18 січня 1654 р. Переяславська Рада ухвалила рішення про прийняття протекції царя. А 21 березня 1654 р. цар Олексій Михайлович і Боярська дума затвердили "статті Богдана Хмельницького" (так звані "Березневі статті"), які визначали становище України у складі Російської держави. Цей

документ по суті визнавав існування автономної Української держави. Республіканська політична система, власна територія, територіально-адміністративний поділ, нова система соціально-економічних відносин, судова влада, організація війська, в документі визначалась загальна кількість козацького реєстрового війська у 60 тис. осіб, право самостійних зовнішніх зносин, своя фінансова система - все це було зафіксовано у згаданому документі. Під актом Переяславської Ради Б. Хмельницький і старшина розуміли насамперед рівноправний військово-політичний союз, який дасть змогу нарешті закінчити тяжку боротьбу за незалежність від Польщі. Український уряд вважав найважливішим втягнути Москву якомога швидше у війну з Польщею. В історичних умовах середини XVII ст. рішення Переяславської Ради відповідало інтересам України.

Щодо розуміння цього акту Москвою, то вона використовувала кожне необережне слово, кожную нечітку фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, щоб реалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя. Натомість, обидві сторони урочисто декларували про необхідність виконання взятих на себе зобов'язань.

Переяславський договір 1654 р. став основним актом, який надовго визначив правові взаємовідносини України і Росії. Він розпочав нову добу, що продовжувалась майже 110 років (1654-1764 рр.), і закінчилась позбавленням України гарантованих договором прав і вольностей.

Отже, незважаючи на безперервні війни, Богдан Хмельницький зумів створити Українську державу. З малого Запоріжжя виросла держава, з якою рахувалась вся Європа.

Укладаючи союзи з Кримським ханом, Туреччиною, Молдавією, Волошиною, Швецією, Росією, він завжди ставив найвищу ціль – повну незалежність України. Великий гетьман повернув українському народові, прибитому віковичною панщиною, приниженому й переслідуваному національну свідомість і почуття гідності.

У ті часи ще жоден народ не мав такої демократичної республіки, якою була Україна, не мав такого рівноправного і міцного військового устрою, якій мала Запорізька Січ. Це був український лицарський орден, що не мав собі рівних у Європі.

3. Доба Руїни. Ліквідація автономії українських земель у XVIII ст.

Смерть Хмельницького стала поворотним моментом в історії Української національної революції. Перебуваючи при владі, гетьман піклувався про створення такої форми державності, яка б забезпечувала єдність еліти, консолідацію суспільства, стабільність держави. На думку

Хмельницького, цим вимогам оптимально відповідала спадкова монархія. Проте трагічна загибель під час молдавського походу його сина Тимоша, талановитого воєначальника, здібного політика, перешкодила здійсненню планів гетьмана. Ситуацію не врятувало і рішення старшинської козацької ради (квітень 1657 р.) про встановлення спадковості гетьманства — передачі влади після смерті Б. Хмельницького його молодшому сину Юрію.

60—80-ті роки XVII ст. увійшли в історію України як «доба Руїни». На жаль, спадкоємці Б. Хмельницького не змогли успішно завершити його починання. Початком доби Руїни стало усунення восени 1657 р. Ю. Хмельницького від влади. І. Виговський та його прибічники фактично здійснили державний переворот.

Формальним приводом для цих дій були молодість, хворобливість, слабохарактерність Ю. Хмельницького. Реальними ж причинами — погіршення геополітичного становища держави, посилення соціального протистояння в суспільстві, боротьба окремих елітних груп за владу, слабка підтримка ідеї спадкової монархії тощо. Подальша гра амбіцій та численні помилки лідерів, втрата українською державою підтримки народу, посилення агресивних втручань з боку сусідніх держав призвели до катастрофи — поразки Української національної революції.

Після того, як у жовтні 1657 р. в Корсуні Генеральна козацька рада визнала гетьманом І. Виговського, він розгорнув активну державну діяльність. Він укладає союз зі Швецією, поновлює союзницькі відносини з Кримом, йде на порозуміння з Оттоманською Портою. У відносинах з Польщею та Росією гетьман намагається шляхом балансування між Варшавою та Москвою зберегти бодай автономію Української держави, а головне — втриматися при владі.

Наприкінці 1657р. проти політики І.Виговського активно виступили народні маси. Боротьба велася під гаслом повернення козацьких вольностей — права вільно варити горілку, вести лови і рибальство, вільно переходити на Запорожжя, а також вибирати гетьмана «Чорною радою». Повстання швидко охопило Полтавський полк і Запоріжжя.

Боротьба поступово переросла в громадянську війну. Зібравши 20-тисячне військо та найнявши волохів, німців і татар, І. Виговський зумів перемогти військо повстанців у вирішальній битві під Полтавою (травень 1658 р.). Проте це була надзвичайно дорога перемога, адже у братовбивчому протистоянні загинуло майже 50 тис. українців.

Чудово розуміючи, що за умов, які склалися, початок війни з Росією є лише питанням часу, І. Виговський іде на рішуче зближення з Польщею.

16 вересня 1658 року він уклав з польським урядом Гадяцький договір. За його умовами, Україна, як формально незалежна держава під назвою

Велике Князівство Руське, на рівних правах з Польщею та Литвою ставала третім членом федерації — Речі Посполитої.

Територія князівства охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Верховна влада належала гетьманові, який обирався довічно та затверджувався королем. Українська армія мала нараховувати 30 тис. козаків та 10 тис. найманого війська. Православні віруючі зрівнювалися в правах з католиками.

Водночас Гадяцький договір передбачав відновлення адміністративно-територіального устрою, що існував до 1648 року; повернення польським магнатам і шляхті маєтків в українських землях; відновлення повинностей українського селянства. Крім того, Українська держава позбавлялася права на міжнародні відносини.

Укладення Гадяцького договору прискорило хід подій. Невдовзі російський цар Олексій Михайлович видав грамоту до українського народу, у якій Виговського було названо зрадником та містився заклик до народу чинити непокору гетьманові.

У листопаді 1658 р. російське військо на чолі з Г.Ромодановським перейшло кордон України. Після того, як навесні наступного року під Путивлем до нього приєдналися князі О.Трубецькой та С. Пожарський, розпочалися активні дії. Початок боїв був невдалим для росіян. Вирішальна битва відбулася в червні 1659 р. під Конотопом. Вона тривала три дні й закінчилася перемогою Івана Виговського.

Проте гетьману не вдалося скористатися наслідками своєї перемоги. Гадяцький договір викликав невдоволення, зростання опозиції, посилення промосковських настроїв. За таких обставин І. Виговський у жовтні 1659 р. зрікається булави та виїжджає до Польщі.

Намагаючись уникнути громадянської війни, пом'якшити соціальне напруження, запобігти територіальному розколу, старшина знову проголошує гетьманом Ю.Хмельницького. Розрахунок був на те, що «чарівне ім'я Хмельницького» стане тією силою, яка забезпечить єдність еліти, консолідацію суспільства та стабільність держави. Зрозуміло, що юний Юрій був не стільки прапором, скільки ширмою для елітної групи старшини, що стояла за його спиною.

Уряд Ю.Хмельницького для збереження української державності обрав тактику не прямого протистояння, а обережної гри на суперечностях між Москвою та Варшавою. Однак уже на початку свого другого гетьманування Юрій припустився нерішучості в переговорах з російською стороною у Переяславі, де стояв з великим військом О. Трубецькой.

Новий Переяславський договір, ухвалений 27 жовтня 1659 року, фактично перетворював Україну на автономну частину Росії: переобрання гетьмана мало здійснюватися лише з дозволу царя; гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу; заборонялися відносини з іншими країнами; у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані мали право розташовуватися російські залоги; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату.

У 1660р. розпочався новий раунд російсько-польського протистояння в боротьбі за українські землі. На Волинь рушило 20-тисячне російське військо на чолі з В.Шереметьєвим. Незабаром під Чудновом російські війська потрапили в оточення і зазнали поразки.

За цих обставин Юрій під тиском пропольськи настроєної старшини на чолі з Г.Лісницьким та Г.Гуляницьким схиляється до угоди з Польщею.

18 жовтня 1660 року було укладено Слободищенський трактат, відповідно до якого Україна знову поверталася під владу Речі Посполитої на правах автономії. Хоча ця угода і нагадувала Гадяцьку, однак у ній обмеження політичної незалежності українських земель були більш значними: усунено статтю про Велике князівство Руське; гетьман не тільки позбавлявся права зовнішньополітичних зносин, а й зобов'язувався надавати військову допомогу Польщі у війнах з іншими державами; польській шляхті і магнатам поверталися всі маєтності в Україні. Найтрагічнішим наслідком Слободищенського трактату став початок територіального розколу України.

У січні 1663р. Ю.Хмельницький, розуміючи, що він не тільки не зміцнив єдність держави, а й став одним з ініціаторів її територіального розмежування, зрікається гетьманської булави та йде в монастир. Після того, як Правобережжя обрало гетьманом П.Тетерю, а Лівобережжя — І.Брюховецького, територіальний розкол України доповнився політичним.

Отже, другий етап Української національної революції (вересень 1657 — червень 1663 р.) став часом серйозних випробувань для українського народу. Ця доба принесла жахливе спустошення українських земель; спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву; наростання соціальних конфліктів та протистоянь; поновлення старої моделі соціально-економічних відносин; відхід національної еліти від державної ідеї, сформульованої Б.Хмельницьким, і повернення до ідеї автономізму 1648 р.; розмивання моральних норм у суспільному житті; тиск та втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства; фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну.

З кінця XVII ст., українське політичне й культурне життя зосереджува-

лося на Лівобережній Україні, у так званій Гетьманщині.

Ставши гетьманом України у 1687 р., І.Мазепа, завдяки своєму політичному хистові і культурі, швидко підніс авторитет гетьманської влади.

І.Мазепа залишався щирим прихильником союзу з Росією до того часу, поки Петро І не почав ламати основи української державності. Тоді гетьман вирішив використати зовнішні умови, викликані Північною війною, для постановки питання української державності на нову платформу. З цією метою він провів переговори з шведським королем Карлом XII. У їх ході відзначалося, що Україна повинна бути цілком незалежною державою з довічною владою гетьмана. Їх територію мали становити всі відвойовані у Росії землі. Україна повинна залишатися в союзі із Швецією, але шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом української держави.

Сам гетьман, співчуючи шведам, не зумів підготувати українські війська для організованого наступу проти Росії. Коли восени 1708 р. шведські війська прийшли в Україну, І.Мазепа приєднався до Карла XII тільки з кількатисячним загоном. Головні козацькі сили знаходилися тоді в Росії та Білорусії, допомагаючи Петрові І в боротьбі проти шведів.

Російський цар добре зіграв на невдоволенні українських мас соціальною політикою І.Мазепа, що вела до закріпачення селянства. Він наказав православному духовенству проклинати І.Мазепу як “єретика”, а у своїх маніфестах до українського народу обіцяв різні полегшення селянам і простим козакам. Одночасно царське військо почало кривавий терор проти всіх прихильників І.Мазепа та шведів.

Все це привело до того, що українські народні маси не підтримали Мазепу. Тільки Запорізька Січ приєдналася до І.Мазепа. Московське військо було сильнішим від шведсько-української армії і перемогло її в битві під Полтавою 9 липня 1709 р. І.Мазепа з Карлом XII та частиною шведсько-українського війська втік на територію Туреччини.

Участь у війні проти Росії на боці Швеції дорого обійшлася Запоріжжю. Український південь відійшов до татар і турків, а Правобережжя до Польщі. Доступ до Чорного моря був знову закритий. Згідно із наказом Петра І у 1709 р. було зруйновано Запорізьку Січ. Частина запорожців перейшла на татарську територію і заснувала в Олешках (нині м. Цюрупинськ Херсонської області) другу Січ і аж у 1734 р., завдяки зусиллям гетьмана Д.Апостола, одержала дозвіл повернутися на давні місця та збудувала так звану Нову Січ над рікою Підпільною. Тепер січове товариство втратило свої давні традиції і вдовольнялося становищем сторожового війська проти татар і турків. Зате ширше розвинулось степове господарство – скотарство, соляні промисли, торгівля з Кримом.

Полтавська катастрофа до глибини потрясла І.Мазепу. Менш ніж через два місяці гетьман помер з відчаю. Але його справа не загинула. З гетьманом І.Мазепою емігрував П.Орлик і 5 травня 1710 р. став його спадкоємцем, якого визнали турецький султан та шведський король.

Він уклав договір із шведським королем з метою відновлення політичної незалежності України, домовився про допомогу татар при відокремленні України від Росії.

Поряд із політичною діяльністю П.Орлик розробив проект української конституції, вихідним положенням якої була теза про незалежність України на обох берегах Дніпра від іноземного панування.

Щоб втілити в життя свої наміри, навесні 1711 р. П.Орлик з 16-ти тисячною запорізькою армією і татарським допоміжним корпусом рушив в Україну.

На Правобережжі його з щирою прихильністю зустріло населення, під його булаву почали переходити правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана Скоропадського, П.Орлик підійшов під Білу Церкву й наблизився до Києва.

Та тут його зрадили татарські союзники. Вони кинулися грабувати села і брати ясир. Це змусило П.Орлика відступити. Населення, розчароване варварськими вчинками татарських “союзників” гетьмана, відвернулося від нього. Морально і стратегічно П.Орлик програв свою справу. Та це не зупинило завзятого мазепинця. Живучи то в Туреччині, то в Швеції, П.Орлик протягом кількох десятиріч пробував використати кожну нагоду, щоб знайти нових союзників проти Росії, зацікавити їх українською справою. Не добившись нічого, П.Орлик помер за кордоном у 1739 р.

Ще у листопаді 1708 р. Петро I звелів скликати у Глухові козацьку Раду, на якій замість І.Мазепи гетьманом був обраний старий полковник Іван Скоропадський. Після перемоги під Полтавою російський цар поведився на Гетьманщині як у завойованій країні. І.Скоропадський був змушений виконувати всі накази російського уряду. Маєтності козацьких старшин, які пішли з І.Мазепою, цар наказав пороздавати тим українським старшинам, що залишилися в Україні і були вірні цареві, а також московським вельможам. Сім’ї мазепинців були вислані в Росію. Там їх діти виховувались у московському дусі, ворожому до всього українського.

Коли цар Петро I закінчив Північну війну і прийняв титул імператора (1721 р.), було встановлено офіційну назву його держави – Російська Імперія. Тоді Лівобережну Україну (Гетьманщину) офіційно почали називали Малоросією, а згодом (1796 р.) на цих землях було утворено Малоросійську губернію. Коли після поділів Польщі Росія зайняла правобережні українські зем-

лі, назва Малоросія поширилась і на ці території.

Як швидко занепадало козацтво, видно з таких статистичних даних: у 1730 р. було 20 тис. вільних козацьких дворів, а в 1743 р.- 11 тис., а 1764 р.- 1,1 тис. Козаки щораз більше зрівнювались з селянами.

Яким же було становище селянства Лівобережжя? Майже до початку XVIII ст. воно зберегло права, здобуті в ході визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Селяни були особисто вільними, могли розпоряджатись своєю землею і всім майном; мали право вступати до війська. Але із зростанням політичного і соціального значення старшин селяни почали втрачати свої права. Нові пани, спираючись на давні шляхетські закони, почали вимагати у селян різних данин і робіт. Поступово дійшло до обов'язкової панщини.

Першим кроком на шляху обмеження автономії України було запровадження в 1709 р. при гетьмані наглядача в особі царського резидента. Детальна інструкція резидентові передбачала встановлення постійного контролю над усім політичним життям України. Столицю України було перенесено з Батурина до Глухова, ближче до російських кордонів. Починаючи з 1710 р., в Україні, крім постійних гарнізонів у фортецях, розташувалися на квартирі полки царського війська.

Наступним кроком у наступі царизму на Україну було створення у квітні 1722 р. Малоросійської колегії з шести царських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. Колегія здійснювала судову, адміністративну й фінансову владу на Лівобережжі.

Після смерті І.Скоропадського (1722 р.) у відповідності з наказом царського уряду на керівні посади призначалися росіяни, податки з України йшли в царську скарбницю (до 1723 р. Україна фінансово була цілком незалежною). Всі ці зміни російський уряд запроваджував нібито для охорони українського “посполитого народу” від утиску козацької старшини.

Смерть Петра І пригальмувала процес цілковитої ліквідації автономії України.

Готуючись до війни з Туреччиною й намагаючись якось втихомирити українців (у Туреччині тоді перебував П.Орлик і вів переговори з Францією та запоріжцями), уряд Петра II у 1727 р. дозволив обрання нового гетьмана. Ним став запропонований російським урядом миргородський полковник Д.Апостол (1727-1734 рр.). Малоросійську колегію було ліквідовано.

Затверджена у 1728 р. Конституція Гетьманщини (так звані “Решительные пункты”) значно обмежувала українську автономію. До генерального суду входили росіяни, призначувані російським урядом, для фінансових справ поряд із українським призначався російський підскарбій.

Запорізька Січ, звільнена в 1734 р. з-під татарської протекції з волі ро-

сійського уряду підлягала російській команді, а не українському гетьманові. Після смерті Д.Апостола (1734 р.) російський уряд не дозволив обрання нового гетьмана. Було призначено колегію з українців та росіян із необмеженою владою президента, призначеного російським урядом.

У другій половині XVIII ст. становище українського населення погіршилося. Здійснюючи свою кріпосницьку політику, царський уряд указом від 3 травня 1783 р. юридично оформив кріпосне право на Лівобережній Україні. Переходи селян були остаточно заборонені.

Проводячи колонізаторську політику, царський уряд здійснював подальші кроки до ліквідації автономії України. 10 листопада 1764 р. вийшов маніфест до “малоросійського народу” про звільнення К.Розумовського від гетьманства. Про обрання нового гетьмана нічого не згадувалось. У маніфесті говорилося про введення Малоросійської колегії і що її президентом і генерал-губернатором призначається граф П.Румянцев. З метою збільшення зборів до імперської казни Колегія в 1765-1767р.р. провела перепис населення і господарств.

В 1765 р. з козацьких полків були створені регулярні гусарські полки царської армії.

Частина козаків Лівобережжя увійшла до полків, що дістали назву пікінерних (від пік, що були на озброєнні солдатів). Перетворення козаків на солдатів позбавляло їх давніх прав і значно погіршувало їх становище. Козаки протестували і із зброєю в руках виступали проти такої політики царизму. Ці заворушення вилилися у 1769-1770 роках у велике повстання Донецького і Дніпровського пікінерних полків на півдні України, які були жорстоко придушені царизмом.

Особливо непокоїло російську імператрицю існування Запорізької Січі, в якій нараховувалось майже 20 тис. козаків. 4 червня 1775 року російські війська під командуванням Текелія, цілком несподівано оточили Запорізьку Січ і виставили гармати для її бомбардування. На Січі почався заколот, частина козаків готова була на збройну боротьбу.

Але настоятель Січової церкви, архімандрит Володимир Сокальський умовив козаків не розпочинати кровопролиття. Частина козаків здалася добровільно, іншій вдалося втекти за Дунай. Текелій звелів зруйнувати Січ і заарештував запорізьку старшину.

Із зруйнуванням Запорізької Січі Україна потрапила в цілковиту залежність від російського царизму. На початку 60-х років XVIII ст. поділ на полки і полковий адміністративно-політичний устрій були остаточно ліквідовані. З лівобережних і південних українських земель у 1782 р. царський уряд створив три намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. Всі

вони були звичайними провінціями Російської імперії.

У 1783 р. українські козацькі полки були перетворені в регулярні полки на зразок російської армії. Козаки, залишились окремим станом. Та вони втратили всі колишні козацькі права і привілеї, фактично перетворившись на залежних селян. Так було ліквідовано останні залишки автономії України.

Таким чином, внаслідок реакційної політики російського царизму в другій половині XVIII ст. остаточно впала українська держава над Дніпром, що склалася в попередні століття і була важливою невід'ємною частиною національного розвитку українського народу.

4. Розвиток української культури у другій пол. XVI-XVIII ст.

До середини XVI ст. активізувалось мистецтво книжкової мініатюри. Мініатюри Пересопницького Євангелія репрезентують найвищий професійний рівень книжкового малярства, як і українського малярства загалом. За змістом воно являє переклад Нового Заповіту з болгарської мови на тогочасну українську. Переклад було здійснено у 1556–1561 рр., у місті Пересопниці на Волині (зараз село Рівненського району Рівненської області) — звідси назва Євангелія. Унікальне місце ілюстрацій Пересопницького Євангелія в історії визначене й нехарактерним форматом аркушів кодексу — великі розміри давали рідкісний простір для творчості, яка виходить за рамки мініатюри у загальноприйнятому розумінні. Саме на «Пересопницькому Євангелії» складає тепер присягу при вступі на посаду Президент України.

Серед низки нових літературних жанрів найбільшого культурно-ідеологічного значення набув розвиток полемічної літератури, яка особливо актуальною стала у другій половині XVI — на початку XVII ст. у зв'язку з наступом католицизму і насадженням Брестської унії 1596 р. В цей час було створено близько 140 великих полемічних творів, з яких близько 80 написано католиками та уніатами, і близько 60 — православними. Хоча значна частина праць залишилася ненадрукованою, їх переписували, передавали один одному, читали на різних зібраннях.

Видатним письменником-полемістом був активний учасник роботи Київського братства та Лаврської друкарні Захарія Копистенський (помер 1627 р. у сані архімандрита Києво-Печерської лаври). Основною літературною працею З. Копистенського є фундаментальний полемічний трактат у чотирьох книгах під назвою «Палінодія або Книга оборони...», яка писалася протягом 1619–1622 р. «Палінодія...» базується на численних історичних, богословських та літературних джерелах, написана книжною українською мовою з використанням багатой народнопоетичної образності — приказок, прислів'їв, порівнянь, а також афористичних висловів самого Копистенського. У

чотирьох частинах трактату автор спростовує положення про першість Папи Римського, доводить рівність ієрархічних прав усіх єпископів Грецької та Римської церкви, обґрунтовує положення про щільну єдність цих Церков, підтверджує свої висновки багатим історичним, богословським та полемічним фактажем.

Дещо інший ідейний напрям у полемічній православній літературі репрезентував Іван Вишенський (близько 1550–1620), якого поряд з З. Копистенським вважають кращим полемістом свого часу.

На сьогодні відомо 17 творів Вишенського — трактатів і листів-послань, написаних між 1588 і 1615 рр., які він надсилав з Афону до України. Десять з них він об'єднав у рукописну «Книжку...». Іван Вишенський виступав не тільки проти вищої ієрархії, що призвели до унії, а також проти католицької та західної культури. Світській «мудрості» він протиставив, посиляючись на авторитет апостола Павла, автора переважної більшості «Послань», які увійшли у Новий Заповіт, ідею євангельського «глупства» — покаєння, морального очищення, відмови від земних благ, повернення до ідеалів перших християнських громад, де всі рівні перед Богом. Однак, попри увесь свій блискучий ораторський пафос, убивчий сарказм та уїдливу іронію, якими захоплювались сучасники, І. Вишенський пропонував представникам обох ворогуючих таборів («мудрому латиннику», «глупому русину») залишатись при власних переконаннях.

Спеціальним жанром літератури історичного спрямування залишалося літописання. Порівняно з попереднім періодом воно помітно змінилося. Літописи цього часу (найвідоміші — Густинський, збірка «Літописці Волині й України», Острозький літописець) зберігали хронологічну мережу, а також значною мірою дотримуючись середньовічної світоглядної орієнтації.

В 1580 р. за активного сприяння найбагатшого магната Речі Посполитої, найвидатнішого православного мецената доби, князя К. Острозького в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було засновано Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум, що задумувався також як майбутня православна академія.

У другій половині XVI ст. в Україні поширилося книгодрукування. Початок йому поклав утікач з Москви Іван Федорович (Федоров), який змушений був покинути Московію через переслідування духівництва і бояр. У 1572 р. він прибув до Львова, де за гроші українських меценатів заснував друкарню з кириличним шрифтом. У 1574 р. тут побачив світ «Апостол» — перша друкowana книга в Україні, яка призначалася для церковно-богослужбового вжитку. У 1578 р. з друкарні Федоровича виходять «Азбука» і «Буквар», призначені вже саме для тогочасних початкових шкіл.

Важливим осередком освіти і наукових знань в Україні була **Київська колегія**, яка утворилася в 1632 р. внаслідок об'єднання Київської та Лаврської братських шкіл П. Могилою (у 1701 р. вона отримала статус Академії). За своєю структурою вона мала сім класів: підготовчий (елементарний), три молодших і три старших. У підготовчому і молодших класах вивчалися церковнослов'янська, книжна українська, польська, латинська і грецька мови. Пізніше до програми було включено вивчення західноєвропейських мов. У старших класах вивчалися поетика, риторика, філософія і частково богослов'я. Учні колегії отримували знання і з інших предметів.

За рівнем викладання та глибиною наукових знань, що їх отримували учні, Київська колегія була близькою до західноєвропейських університетів. У ній викладали відомі вчені та громадські діячі, педагоги з філософії — Ісає Козловський, поетики — Антоній Пацієвський, риторики — Сильвестр Косов. У 30–40-х роках XVII ст. філософію у колегії викладав Йосип Кононович-Горбацький, філософські погляди якого базувались на стихійно-матеріалістичному сприйнятті світу. Його ідеї отримали дальший розвиток у філософських курсах інших викладачів, зокрема Інокентія Гізеля.

Києво-Могилянська академія підтримувала тісні контакти з багатьма навчальними закладами Європи, її учні часто продовжували навчання в західноєвропейських університетах. Багато українських письменників та вчених, що виховувались і здобули освіту в Київській академії, переїхали до Росії і там працювали на ниві духовної культури. Серед них відомі діячі української культури і науки: Єпіфаній Славинецький — один з найбільших учених того часу, автор греко-слов'яно-латинського Лексикону та словника "малозрозумілих слів у Святому письмі, викладач у патріаршій школі; Симеон Полоцький (1629—1680 рр.) — вихованець і діяч Київської академії, який у 1687 р. заснував у Москві Слов'яно-греко-латинську академію, учитель царських дітей; Стефан Яворський (1658—1722 рр., уродженець Галичини) — вихованець і вчитель Києво-Могилянської академії, який у 1700 р. став митрополитом; Феофан Прокопович (1681—1736 рр.) — викладач піітики та риторики в Київській академії (її ректор з 1710 р.), з переїздом до Москви — помічник Петра I в його реформаторській діяльності.

У розвитку освіти в Україні важливу роль відіграли також **колегіуми** — середні навчальні заклади, які здійснювали підготовку служителів релігійного культу, службовців державних установ та учителів початкових класів. У колегіумах навчалися переважно діти старшин, духовенства, заможних міщан і козаків.

У 1700 р. в Чернігові було відкрито **Малоросійський колегіум**, навчання в якому тривало шість років. Викладання у колегіумі велося слов'ян-

ською, польською та латинською мовами, вивчали також грецьку. **Переяславський колегіум** почав працювати у 1738 р. Його завдання зводилось до підготовки духовенства для церков Правобережної України. У 1751 р. тут деякий час викладав поетику славетний український мандрівний філософ і поет Г.С. Сковорода. Однак складений ним курс лекцій суперечив канонам церкви і був заборонений місцевим єпископом, тому філософ змушений був залишити викладацьку роботу.

Важливим освітнім і науковим осередком на Слобожанщині став **Харківський колегіум**, заснований у 1721 р. Навчальна програма колегіуму, подібно до програм Московського університету і Петербурзької академії, включала граматику, піїтику, риторику, філософію, класичні мови, теологію, німецьку і французьку мови. В 1765 р. при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи, о яких викладались географія, інженерна і артилерійська справа.

В другій половині XVII – XVIII ст. в Україні функціонувало 13 друкарень, серед яких провідну роль відігравала друкарня Києво-Печерського монастиря, її видання розповсюджувалися не лише в Україні, Росії, Білорусії, але й в Молдавії, Болгарії, Сербії та інших країнах. Одночасно діяли друкарні у Новгороді Сіверському, Чернігові та інших містах. Кілька друкарень існувало на західноукраїнських землях. Найбільш потужною серед них була друкарня А. Піллера, яка видавала літературу німецькою, латинською, французькою, українською, польською, грецькою та єврейською мовами. До 1800 р. тут було видано понад 250 книжок, французькою мовою друкувалася «Львівська газета», що призначалася для урядових службовців та аристократичних кіл.

В другій половині XVII-XVIII ст. подальшого розвитку досягає ляльковий **театр-вертеп**. Вертепні вистави, як правило, супроводжували торги, ярмарки, свята. Популяризації театру-вертепу в народі сприяли мандрівні дяки - студенти Києво-Могилянської академії. Вертепна драма поділялася на дві частини: спочатку розігрувалася традиційна різдвяна драма - легенда про народження Христа. Друга - народно-побутова частина вертепного дійства мала світський характер і складалася з окремих побутових сцен, наповнених характерним українським гумором. Побутові сцени становили основу інтермедій, які були тісно пов'язані з розвитком шкільного театру й шкільної драми. Завдяки жанру інтермедії на сцену проникали українська мова й пісня. В діалогах звучали одвічні прагнення народних мас до свободи і рівності.

Розвивається житійна література. Дуже відомою є, наприклад, чотири томна “Четія-Мінея”, написана Дмитром Тупталом (Ростовським). У духовній культурі XVII століття помітне місце посідає історична література. Пока-

зовими пам'ятниками її є “Густинський літопис”, “Синопис” Інокентія Гізе-ля – перший короткий нарис історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII сторіччя. Цікаві **козацькі літописи**: “Літопис Самовидця”, літопис Самійла Величка, літопис Григорія Граб'янки.

Поряд з історичними дослідженнями, вчені України зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Зокрема, Іоанікій Галятовський намагався розкрити причину таких природних явищ, як сонячне і місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. Єпіфаній Славинецький здійснив переклади на слов'янську мову посібників з астрономії Везалія, зокрема його книгу «Космографія», яку вивчали в медичних колегіумах.

У XVIII ст. поширюються медичні знання. З'являється ряд лікарів-українців, які одержали вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький, Н. Максимович, І. Руцький, О. Шумлянський, М. Тереховський, І. Данилевський та ін. У 1707 р. в м. Лубни відкрилася перша в Україні польова аптека, а у 1787 р. в Єлисаветграді — перша медична школа, де поєднували лікування у госпіталі з вивченням медицини. Діяльність українських лікарів була спрямована на пошуки засобів та методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Зокрема, Є. Мухін запровадив віспощення та різні запобіжні засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д. Самойлович не лише описав епідемію чуми, що спалахнула у Херсоні та Кременчуці у 1784 р., але й виклав методи її запобігання, що схвально було прийнято багатьма іноземними академіями.

Видатними діячами української літератури XVIII століття були Ф.Прокопович і Г.Сковорода. **Феофан Прокопович**, що жив на початку XVIII ст., за своїми політичними переконаннями був прихильником поширеної тоді теорії “освіченого абсолютизму”, і відносини між монархом і підданими він уявляв як відносини між батьком і дітьми. Прокопович був також теоретиком театру. Він склав свою теорію трагедії, трагікомедії і комедії і утілював її на практиці, створивши трагікомедію “Володимир”, присвячену прийняттю Руссю християнства.

Видатним явищем в культурному житті XVIII в. стала творчість філософа і письменника **Григорія Сковороди**. Він стояв біля витоків нової української літератури. Головне місце в його спадщині посідають філософські трактати і діалоги. З літературних творів відомі збірка “Сад божественних пісень” і книга байок “Байки Харківські”. Центральною проблемою філософії Сковороди було питання про щастя людини. Мислитель вважав, що щастя полягає в тому, щоб людина знайшла таку справу, до якої вона має природні дані і схильність і яка доставляла б йому матеріальні блага.

Соціально-економічний розвиток України другої половини XVII-XVIII ст., культурні зв'язки східнослов'янських народів, вплив європейського мистецтва зумовили багатство і розмаїтість **архітектури** України. Вона розвивалася на міцному ґрунті багатовікової вітчизняної культури і увібрала в себе кращі досягнення європейського мистецтва, в якому утвердився новий стильовий напрям **бароко**.

Стиль європейського бароко з характерними для нього пафосом боротьби й перемоги, пластичною експресією й багатством варіацій мальовничих композицій якнайкраще відповідав піднесенню національної самосвідомості українського народу, тріумфові, здобутому у визвольній війні 1648-1654 рр. і створенні власної держави - Гетьманщини.

У розвитку **українського барокового стилю** можна досить виразно окреслити три етапи: **ранній** (друга половина XVII-початок XVIII ст.), **зрілий** (1720—1750 рр.) і **завершальний** (друга половина XVIII ст.). Українське бароко увібрало в себе увесь багатий досвід європейського мистецтва, примхливо об'єднавши його з власними естетичними засадами.

Великим меценатом українського мистецтва, зокрема архітектури, був гетьман Іван Мазепа (1644-1709 рр.). За часів його гетьманства оформилось остаточно українське бароко в архітектурі, оновлювались старі церкви, будувались нові, розвивалось світське будівництво тощо. Д. Антонович називав добу І. Мазепи «другою золотою добою українського мистецтва, після доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого». Заходами І. Мазепи закінчено будівництво Спаської церкви Мгарського монастиря біля Лубен, у Києві збудовано Богоявленську церкву, церкву Всіх Святих Печорської Лаври, Миколаївський собор. В бароковому стилі оформлено Софійський собор, який перебудовано у 1691-1705 рр., Успенську церкву Лаври та Михайлівську церкву Видубицького монастиря.

Найвідомішими архітекторами цього періоду були Бернارد Меретин, Бартоломео Растреллі, Іван Григорович-Барський. Найзначніший пам'ятник творчості Меретина – Юрський собор у Львові (1744-1764). Мистецькі твори Б. Растреллі характеризуються елегантністю архітектурних форм, стриманістю декору. Віртуозне володіння всіма засобами архітектурної виразності характерне, зокрема» для Андріївської церкви в Києві (1753 р.). Велике враження справляють також Михайлівська церква в с. Вороніж на Сумщині (1776 р.) та Троїцький собор у с. Новомосковському на Дніпропетровщині (1778 р.). За проектами І. Григоровича-Барського споруджені надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1760 р.), Покровська (1772 р.) та Миколи Набережного (1775 р.) церкви, бурса Київської академії (1778 р.) тощо. У цих спорудах простежуються перші паростки архітектури стилю

класицизму.

У **образотворчому мистецтві** цього періоду переважає іконографія (іконопис і портретний живопис). До кращих зразків іконопису і церковного різьблення відносяться іконостаси Успенського собору Києво-Печерської лаври, собору Єльця, Троїцької церкви в Чернігові. У портретному живописі зберігався тісний зв'язок з іконописом. Монументальністю відрізняються портрети Б.Хмельницького, інших українських гетьманів.

Одним з найяскравіших представників бароко в українському живопису на зламі XVII і XVIII століть був **Іван Руткович** із Жовкви. Твори Рутковича, особливо 1690-х років, відзначаються багатою і насиченою палітрою та динамічністю композицій, особливо ряди жовківського іконостаса з циклом сцен на тему П'ятидесятниці. Вони урочисті і водночас заземлені і конкретні. Взагалі ж творчість І. Рутковича зумовлена насамперед естетичним світовідчуттям українського міщанського середовища з його практицизмом, спокійною діловитістю, органічним демократизмом. Художник розвивав ті традиції, які склалися у львівській школі живопису першої половини XVII ст.

Творчість його молодшого сучасника **Йова Кодзелевича** більш класицистична. Епоха бароко, в часи якої він жив, безперечно, позначилася на його творчості, але не в основних її принципах. Основне місце в творчості художника посідає образ людини, сповнений глибокого внутрішнього життя і благородної краси. Високі, прекрасного силуету постаті, стримані, виразні і граціозні рухи, самозаглибленість, поєднана із складними переживаннями — такі його апостоли з «Тайної вечері» богородчанського іконостаса. Окреме місце серед його творів займає «Нерукотворний Спас» із іконостаса Загорівського монастиря. Ідеальна пластика голови Христа в терновому вінку, прекрасно виконане світлотіньове моделювання, тонка оливкова тональність, глибока скорботна дума в очах під прикритими повіками, гуманістично-філософський характер всього твору ставлять його в число найвищих досягнень українського живопису цієї доби.

Скульптура, яка була елементом монументально-декоративних композицій іконостасів і декору в архітектурі, відзначають теж пафос і рух. Найвідоміший майстер цієї доби — **Іван Георг Пінзель**, скульптурними роботами якого прикрашені собор Юра у Львові, ратуша в Бучачі. У кінній статуйі Георгія-Змієборця на соборі все пройняте стрімким рухом - і кінь, що скаче з розвіяною по вітру гривовою, і плащ вераника, і фантастичний змії, що кільцями звивається під ратицям коня. Ратуша в Бучачі демонструє інтерес майстра до античної символіки — прекрасні і монументальні Геракл, Нептун та інші персонажі давньогрецького фольклору. Задумана як апофеоз роду великих феодалів Потоцьких, скульптура ратуші славить людський героїзм, протистояння

злу. Пінзеля інколи називають «Українським Мікеланджело».

У другій половині XVII ст. високого розвитку досягло декоративне і ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву, яким оздоблювали одвірки, двері, стовпи, сволоки в громадських будівлях і житлах заможних людей. Різьбленням геометричного або рослинного орнаменту прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози, ярма тощо.

Визначними осередками виготовлення різноманітного посуду були Київ, Чернігів, Переяслав, Миргород, Харків, Кам'янець, Острог, Львів, Коломия, Ужгород та багато інших міст і сіл. Кераміка різних місцевостей України зберігала певні відмінності щодо форми, стилю, орнаментального та колористичного оздоблення. Це пояснюється розмаїтістю технологічних і мистецьких традицій.

Продовжувала розвиватися народна **інструментальна музика**, її творці та виконавці - кобзарі, лірники, сопілкарі, цимбалісти часто об'єднувалися в ансамблі (троїсті музики) для виступів на святах, весіллях. У другій половині XVII ст. виникли своєрідні професійні цехи музикантів. У 1652 р. Б. Хмельницький видав універсал про створення цеху музикантів на Лівобережжі. Аналогічні універсали видавали й козацькі полковники. Протягом XVIII ст. музичні цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові, Харкові та в інших містах. Об'єднані в цехи музиканти обслуговували різноманітні урочисті церемонії, військові походи, панські розваги, їх репертуар включав військові марші, народну танцювальну та інструментальну музику.

У професіоналізації музичного мистецтва значну роль відіграла фахова освіта. Вона здійснювалася на основі теоретичних праць композитора М. Дилецького, зокрема його «Граматики музикальної», яка узагальнювала практику партесного співу і композиції. Підготовку музикантів-виконавців, регентів, педагогів-теоретиків, композиторів здійснювали Києво-Могилянська академія та Харківський колегіум, а також музичні школи, які існували при монастирях і духовних семінаріях.

З метою підготовки освічених музикантів, а також задоволення потреб царського двору в 1738 р. у м. **Глухові** на Чернігівщині була створена **спеціальна музична школа**. Вона підготувала велику кількість музикантів, серед яких всесвітньо відомий композитор **Дмитро Степанович Бортнянський** (1751-1825 рр.). Саме з його ім'ям пов'язаний новий етап у розвитку української професійної музики.

Перу композитора належить 70 концертів, 2 літургії, інші хорові твори, в яких він творчо розвинув традиції партесного та народного виконавського стилів. Проіняті ідеями гуманізму та народнопісенними мелодіями, вони відзначаються високим рівнем професійності. Д. С. Бортнянський також є авто-

ром опер «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник», «Свято сеньйора», написаних італійською та французькою мовами. Крім того, композитор плідно працював для фортепіано, інструментальних ансамблів, а також започаткував жанр камерної концертної симфонії.

В історії української музики важливу роль відігравали сольна пісня з інструментальним супроводом - пісня-романс, а також кант - побутова пісня для триголосного ансамблю або хору. Видатними творцями таких пісень були Г. Сковорода, З. Дзюбаревич, С. Климовський, О. Падалський, І. Бачинський, Я. Семержинський та інші.

Таким чином, в складний час зльоту і падіння української державності культура продовжувала існувати, розвиваючись і збагачуючись новими і новими досягненнями. Створилися всі передумови для того культурного вибуху, який відбувся в епоху культурно-національного відродження.